

Η ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΟΛΗ

Το παρόν τεύχος περιλαμβάνει το τρίτο μέρος του αφιερώματος για την ελληνική πόλη. Στο προηγούμενο τεύχος μελετήθηκε η πόλη-κράτος, δηλαδή η κορυφαία παγανιστική όψη της ελληνικής πόλης. Εδώ, από την πρώτη χιλιετία π.Χ. γίνεται η μετάβαση στην πρώτη χιλιετία μ.Χ. και, ακόμη, στο πρώτο μισό της δεύτερης χιλιετίας, χρονολογική διαδοχή που συνοδεύει τη μετάβαση από την παγανιστική στη χριστιανική πόλη. Όπως η αρχαία ελληνική πόλη μεταφυτεύθηκε, μέσα από τη δυναμική των αποικιών, σ'ένα γεωγραφικό χώρο πολύ ευρύτερο από την Ελλάδα, ανάλογα η μεταγενέστερη της βυζαντινή πόλη διαχύθηκε στα Βαλκάνια.

Τα γενικά άρθρα του αφιερώματος είναι πέντε και ανοίγουν με ένα θεωρητικό άρθρο για την πόλη και την αστικοποίηση μέσα από την οπτική της ιστορικής γεωγραφίας. Το άρθρο αυτό αποτελεί λογικά μια ενότητα με τα δύο πρώτα άρθρα του πρώτου τεύχους του αφιερώματος, το ένα από τα οποία παρουσίασε τον προβληματισμό των κοινωνικών επιστημών για την πόλη και το άλλο την αρχαιολογική άποψη πάνω σ'αυτήν. Όπως και στο προηγούμενο τεύχος, τα γενικά άρθρα στο παρόν τεύχος ακολουθούνται από μονογραφίες για οικισμούς της Κεντρικής Μακεδονίας, συγκεκριμένα για τρεις οικισμούς. Αυτές οι τρεις μονογραφίες, μαζί με τις τέσσερις προηγούμενες, αποτελούν ένα σύνολο, το οποίο παρέχει πληροφωρία αιχμής πάνω στη μακεδονική αρχαιολογία και το οποίο, κατά την άποψη του εμπνευστή αυτών των δημοσιεύσεων κ. Δ. Γραμμένου, Προϊσταμένου της ΙΣΤ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων και Διευθυντή του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης, παρουσιάζει υλικό ζωτικής σημασίας για τη γνώση των ιστορικών χρόνων της Ελλάδας, αλλά και ενός πολύ ευρύτερου γεωγραφικού χώρου.

Τα γενικά άρθρα γράφουν οι:

M. Billinge, "Η πόλη, η αστικοποίηση και η μελέτη της ιστορικής γεωγραφίας". Ο συγγραφέας εντοπίζει ως τα δύο κύρια αντικείμενα της ιστορικής γεωγραφίας την πόλη ως κτισμένο χώρο και τη γενικότερη έννοια της αστικοποίησης, που τη θεωρεί ως την οικονομική, κοινωνική, πολιτική και πολιτισμική διαδικασία που εκφράζεται στον κτισμένο χώρο. Τέσσερις κύριοι τύποι πόλεων αποτέλεσαν τον στόχο των ιστορικών γεωγράφων: οι προ-φεουδαρχικές πρωτοπόλεις, η φεουδαρχική ή προ-βιομηχανική

πόλη, η καπιταλιστική ή βιομηχανική πόλη και η ακόμη ασαφής μετα-καπιταλιστική, μετα-μότερα πόλη.

Οι θεωρίες για τη φεουδαρχική πόλη συγκρούονται. Ορισμένοι συγγραφείς αποδίδουν τη διάρθρωσή της στην αγορά γης, ενώ άλλοι την ανάγουν σε κοινωνικούς θεσμούς και διαδικασίες (εκκλησία, συντεχνίες, θέση στην κοινωνική ιεραρχία). Παρά τις διαφορές μεταξύ μεσαιωνικής πόλης και πόλης της περιόδου του μοντερνισμού, το κοινό χαρακτηριστικό τους, που τις διαφοροποιεί από κάθε άλλον τύπο πόλης, είναι ότι η μορφή του κτισμένου χώρου εκφράζει τις ανάγκες της λειτουργίας της παραγωγής, μορφή και λειτουργία που ανεξαρτητοποιούνται στη μεταμότερα πόλη.

B. Aleksova, "Αρχαίες πόλεις και κάμρες: Μεγάλα παλαιοχριστιανικά εκκλησιαστικά κέντρα της Μακεδονίας". Από τον 2ο αιώνα, τα αστικά κέντρα της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας απειλήθηκαν από τις βαρβαρικές επιδρομές. Στο σύνολο του Α. Ιλλυρικού και της Μακεδονίας (η συγγραφέας αναφέρεται στη "Macedonia Secunda" ή "Illyricum" των ρωμαίων και πρώιμων βυζαντινών χρόνων) αρχίζει η αποκατάσταση των πόλεων και των κάστρων, που ήταν παραμελημένα στον καιρό της ειρήνης. Στις αρχές της ύστερης αρχαιότητας, η βυζαντινή εξουσία ήταν πολύ ισχυρή στην περιοχή. Κατά την περίοδο μεταξύ της θρησκευτικής ειρήνης και του τέλους του 8ου αιώνα, οι αρχαίες πόλεις παράκμασαν και, μαζί με τα θέατρα και τους άλλους θεσμούς τους, έχασαν τη λαμπρότητά τους. Με την υποστήριξη των αυτοκρατόρων, η χριστιανική εκκλησία ανήγειρνε ναούς σε πολλές πόλεις της ύστερης αρχαιότητας, στις θέσεις λαμπρών δημοσίων αρχαίων κτηρίων. Οι επισκόποι έγιναν ο ισχυρότερος θεσμός της πόλης. Στην περιοχή βρέθηκε ένας αριθμός πρώιμων χριστιανικών επισκοπικών κέντρων.

N. K. Μουτσόπουλος, "Η πρώιμη βυζαντινή και μεσοβυζαντινή πόλη". Η γενική επισκόπηση της βυζαντινής πολεοδομίας είναι ένα έργο που μένει να γίνει. Υπάρχουν μέχρι σήμερα μεγάλα κενά και είναι λίγες οι μελέτες που έχουν ένα συνολικό χαρακτήρα. Αυτό το άρθρο ανήκει σ'αυτή την τελευταία κατηγορία και ο συνδυασμός αυτού του γεγονότος με το εύρος της χρονικής περιόδου που καλύπτεται και με το ιστορικό και εθνικό ενδιαφέρον του θέματος οδήγησε τον επιμελητή του αφιερώματος στην απόφαση να

διατεθεί στον συγγραφέα μεγαλύτερος χώρος – χώρος που χρησιμοποιήθηκε για μια ευρεία βιβλιογραφική σύνθεση.

Ο μετασχηματισμός της αρχαίας ελληνικής σε ρωμαϊκή πόλη λαμβάνει χώρα χωρίς σημαντικές αλλαγές των πολεοδομικών δεδομένων. Μετά τις ολαβικές επιδρομές στη Βαλκανική, πολλές από τις αρχαίες πόλεις παραμένουν στην αρχική τους θέση, όπου και μεταμορφώνονται πολεοδομικά, άλλες μετατίθενται γεωγραφικά και άλλες, τέλος, αλλάζουν όνομα. Εξετάζεται η μετάπλαση του οχυρωμένου ρωμαϊκού οικισμού σε κάστρο (castrum), μετάπλαση που γίνεται σε νέες οχυρές θέσεις και βάσει διαφορετικών πολεοδομικών αρχών. Συνοδεύεται από την εξαφάνιση των τυπικών στοιχείων της αρχαίας ελληνικής πόλης: της αγοράς, των θεάτρων, των δημόσιων κτηρίων. Η ακρόπολη αποτελεί τυπικό στοιχείο των νέων οικισμών-κάστρων. Στην πόλη κυριαρχεί η επισκοπική βασιλική, κέντρο όλων των κοινωνικών εκδηλώσεων. Το οδικό δίκτυο είναι ελεύθερο, συχνά λαβρινθώδες, ενώ δεν υπάρχουν κεντρικές πλατείες.

T. Κιουσοπούλου, "Η ύστερη βυζαντινή πόλη". Η συγγραφέας τονίζει ότι οι μελέτες για την ύστερη βυζαντινή πόλη είναι περιορισμένες. Προσανατολίζει το άρθρο της στην πόλη της δεύτερης υποπεριόδου της ύστερης εποχής, δηλαδή της εποχής των Παλαιολόγων, εποχής επαναστάσεων αλλά και εδαφικής συρρικνώσεως της αυτοκρατορίας, εξασθένεσης της κεντρικής εξουσίας και επιβολής της αριστοκρατίας της γης. Η διοικητική διαίρεση βασίζεται στα "κατεπανικά", τα οποία αντιστοιχούν συνήθως σε μια πόλη με την περιβάλλουσα περιοχή της. Οι πόλεις είναι κοινωνικά διαστρωματωμένες στους άρχοντες, τους "μέσους" (έμποροι) και τον δήμο. Είναι οχυρωμένες και συχνά έχουν και εσωτερικά τείχη, που τις διαφοροποιούν κοινωνικά: μια τέτοια τυπική πόλη είναι ο Μυστράς. Οι εμπορικές δραστηριότητες αναπτύσσονται έξω από τα τείχη. Με εξαιρεση την πλατεία του Μυστρά, οι μεγάλες πόλεις δεν έχουν πλατείες. Χώροι κοινωνικών συναθροίσεων είναι ο περιβόλιος των ναών και των μοναστηρίων και ο ελεύθερος χώρος γύρω τους. Ο ρόλος των ναών υπήρξε καθοριστικός για τον μετασχηματισμό της αρχαίας πόλης σε χριστιανική, και καθ'όλη τη βυζαντινή ιστορία οι ναοί αποτελούν σημεία αναφοράς της κοινωνικής ζωής και, ιδίως στις μεγάλες πόλεις, πυρήνα για την οργάνωση συνοικιών.

A.-Φ. Λαγόπουλος, "Ο θρησκευτικός συμβολισμός της βυζαντινής πόλης". Πρόκειται για θέμα ελάχιστα μελετημένο, πριν από το οποίο, και το οποίο προκειμένου να προσεγγίσει, ο συγγραφέας στρέφεται προς τον συμβολισμό του βυζαντινού ναού. Ο κύβος που καθορίζεται από θόλο, από τη μια μεριά είναι μια εικόνα του κόσμου και από την άλλη υλοποιείται ως ναός. Ο κεντρικός βυζαντινός τύπος ναού είναι σταυροειδής και

συγγενεύει στενά μορφολογικά με την εβραϊκή εικόνα της γης και του κόσμου. Ο ναός είναι εικόνα και κέντρο του κόσμου και συμβολίζει την ουράνια Ιερουσαλήμ.

Όλα τα κύρια στοιχεία της Κωνσταντινούπολης του Κωνσταντίνου και του Θεοδοσίου Β' παραπέμουν επίσης σε κοσμολογικές έννοιες: τα δεδομένα για την Κωνσταντινούπολη του πρώτου επικυρώνονται από τις παράλληλες επεμβάσεις του στη Ρώμη. Ο κύριος άξονας της Κωνσταντινούπολης, η "Λεωφόρος Μέση", προσανατολισμού Α-Δ, είναι συγκρίσιμος με τον ρωμαϊκό decumanus και έχει και αυτός κοσμολογικό συμβολισμό. Το ίδιο μορφολογικό και κοσμολογικό βυζαντινό μοντέλο διέπει και τον ναό και την Κωνσταντινούπολη. Ο οδικός-κοσμολογικός άξονας Α-Δ χαρακτηρίζει τη βυζαντινή πολεοδομία σ'όλη της τη διάρκεια: συνδυάζεται μ'έναν κάθετο άξονα Β-Ν. Το βυζαντινό μοντέλο του χώρου, φερέας της ουράνιας Ιερουσαλήμ, επιβίωσε ως τις μέρες μας στα ελληνικά χωριά.

Τις μονογραφίες του αφιερώματος γράφουν οι:

E. Πουλάκη-Παντερμαλή, "Λειβθρα: Ανάπλαση-ανάδειξη αρχαιολογικού χώρου". Ο οικισμός βρίσκεται στη μεγάλη πτυχή ανάμεσα στον Άνω και τον Κάτω Όλυμπο. Η συγγραφέας τον συσχετίζει με τον τόπο στον οποίο γεννήθηκε και θάφτηκε ο Ορφείας και στον οποίο λάβαιναν χώρα οι μυστηριακές και οργιαστικές τελετές του Ορφέα που ήταν αφιερωμένες στον Διόνυσο. Ο αρχαιολογικός χώρος περιλαμβάνει, ανάμεσα σε άλλα, τον οικισμό, μια περιτειχισμένη ακρόπολη και νεκροταφεία, που χρονολογούνται από την Προϊστορική έως την Ελληνιστική εποχή.

Θ. Σαββοπούλου, "Ευρωπός, πόλις Μακεδονίας, από Ευρωπού του Μακεδόνος και Ορειθείας της Κέρκροπος. Το εθνικόν Ευρωπαϊόν". Ο οικισμός κατοικήθηκε συνεχώς από την Προϊστορική εποχή έως το τέλος της αρχαιότητας. Είχε σημαντική θέση και ιδιαίτερη ανάπτυξη κατά την Κλασική εποχή. Η έρευνα στα νεκροταφεία αναδεικνύει την ύπαρξη μιας άρχουσας τάξης που δεν είχε επαρχιακό χαρακτήρα. Όσον αφορά στον λαό, η συγγραφέας εκτιμάει ότι ζούσε σε ανεκτές συνθήκες. Η ανάπτυξη της πόλης συνεχίστηκε κατά την Ελληνιστική περίοδο.

H. Αναγνωστοπούλου-Χατζηπολυχρόνη, "Παλατιανό (αρχαίο Ίωρον): Μια πόλη της αρχαίας Κρηστωσίας". Η συγγραφέας τονίζει ότι η αρχαιολογική έρευνα στην Κρηστωσία παρέχει σημαντικές πληροφορίες για την οικιστική και κοινωνική οργάνωση των ελληνιστικών και ρωμαϊκών οικισμών που βρίσκονταν στην περιφέρεια των μεγάλων αστικών κέντρων. Ο οικισμός ήταν πυκνοκατοικημένος και οχυρωμένος και το οδικό δίκτυο του ακολουθεί την τοπογραφία. Ήρθαν στο φως διάφορες κατασκευές καθώς και κινητά ευρήματα.